

त्रिसुपर्ण

सार्थ, सभाष्य व भाष्याच्या मराठी अर्थासह.

(शिवाय मूळमंत्रांचें इंग्रजी भाषांतर.)

गंगाधर वामन लेले. बी. ए.

यांनीं लिहिलें

तें

पुणें येथें आर्यभूषण छापखान्यांत छापिलें.

१९००

किंमत तीन आणे.

(सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यांनीं आपलेकडे ठेविले आहेत.)

कैलासवासी
ती० वामन महादेव लेले

यांस

कृतज्ञतापूर्वक अर्पण

केलें आहे.

गं. वा. लेले.

उपोद्घात.

तैत्तिरीय आरण्यकाच्या दहाव्या प्रपाठकांत नारायणीय उपनिषद् आहे. कर्मकांड, उपासनाकांड व ब्रह्मकांड ह्या तिन्ही कांडांत न सांगितलेले अवशिष्ट मंत्र ह्या ग्रंथांत आले आहेत. एकंदरींत ह्या ग्रंथाचें प्रकीर्ण रूप आहे ह्मणून यास खिलकांड अशी संज्ञा प्राप्त होते. नारायणीय उपनिषदाचे संप्रदायानुरूप निरनिराळ्या देशांत निरनिराळे पाठ आहेत. द्रविड देशांत यांचे चौसष्ट अनुवाक आहेत असें मानतात. दुसरे ठिकाणीं ७४, ८०, ८९ असेही अनुवाक केलेले आहेत. सायणाचार्यांनीं चौसष्ट अनुवाक मानिले आहेत. ह्या अनुवाकांत कर्म, उपासना व ब्रह्मतत्त्वज्ञान या विषयांसंबंधीं मंत्र आलेले आहेत. जेवणाच्या अगोदर पानावर वसून त्रिसुपर्ण म्हणून जे मंत्र ह्मणण्याचा संप्रदाय आहे ते मंत्र ह्या उपनिषदाच्या अष्टेचाळीस, एकूणपन्नास, पन्नास व चौसष्ट ह्या अनुवाकांत सांगितले आहेत. आपले हातून पातकें घडतात. हीं पातकें तत्त्वज्ञानास प्रतिबंधक होतात, कारण तत्त्वज्ञानाची प्राप्ति होण्यास अंतःकरण शुद्ध असावें लागतें. पातकांचें क्षालन झाल्याशिवाय अन्तःकरणास शुद्धता येत नाही. तेव्हां ह्या पापांचें निरसन होण्यास ह्या त्रिसुपर्ण मंत्रांची योजना केली आहे. ब्रह्महत्या, भ्रूणहत्या, व वीरहत्या ह्या तीन पातकांचें क्षालन तीन सुपर्णमंत्राच्या पाठानें होतें असें ह्या मंत्रांत सांगितलें आहे. परंतु ह्या तीन हत्या कोणत्या ह्याविषयीं आपल्यांत मोठी गैरसमजूत आहे. ब्रह्महत्या म्हणजे ब्राह्मणाची हत्या असा अर्थ नाही. ब्रह्म शब्दाचा एक अर्थ स्तुति, प्रार्थना किंवा स्तोत्र असा आहे. तो अर्थ येथें लागू पडतो. यज्ञीय कर्मांत सांगितलेल्या प्रार्थना करण्यांत जर काहीं चूक झाली किंवा ते मंत्र म्हटले नाहीत तर जें पाप घडतें तें पाप ब्रह्महत्या होय. तसेंच भ्रूणहत्या म्हणजे बालहत्या किंवा गर्भच्छेद नव्हे. यज्ञीय कर्माची दीक्षा घेतली म्हणजे त्या दीक्षेच्या अवधींत रेतःस्खलन होऊं नये असें

शास्त्र आहे. रेतःस्खलन झाल्यास प्रायश्चित्तही सांगितलेलें आहे. ह्या पातकास भ्रूणहत्या म्हणतात. त्रिसुपर्णाचा तिसरा मंत्र वीरहत्येच्या निवारणार्थ आहे. वारहत्या ह्या शब्दाचा अर्थ वीरपुरुषाची हत्या असा येथें होत नाही. प्रत्येक ब्राह्मणानें अग्निहोत्र केलें पाहिजे व अग्निकार्य दररोज वेळचेवेळीं झालें पाहिजे. वीर शब्दाचा अर्थ घरांतील अग्नि असा आहे, म्हणून वीरहत्या म्हणजे अग्निसेवा न करणें असा होतो.

ग्रंथांतील पूर्वापरसंबंधावरून व उपनिषदाचे वेळीं कर्ममार्गाचें स्थितीकडे पाहिलें असतां वर सांगितलेला अर्थ बरोबर आहे असें कळून येईल. त्रिसुपर्ण मंत्र सांगण्याचेपूर्वी, तत्त्वज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यास जे मंत्र जरूर आहेत ते सांगितले आहेत. त्याच्या पुढें शरीराची व अंतःकरणाची शुद्धि करणारे मंत्र सांगून सत्य, दान, यज्ञ वगैरे गोष्टींचें आचरण हेंच तप आहे असें प्रतिपादन केलेलें आहे. यावरून त्रिसुपर्णमंत्र हे प्रत्यवायाचा परिहार करण्याकरितांच सांगितले आहेत असें दिसतें. आतां ब्राह्मणहत्या वगैरे हत्या, ह्यांच्याच पातकांचें क्षालन करण्याकरितां हे मंत्र आहेत असें जर कोणी म्हणेल तर त्यास उत्तर एवढेंच आहे कीं, उपनिषदांचे काळीं समाज बाल्यावस्थेंत असला पाहिजे व समाजाच्या बाल्यावस्थेंत प्रजा—उत्पादन व प्रजारक्षण या दोन हेतूंचें प्राबल्य असतें. आम्हास पुत्र दे, आमच्या पुत्रांचें पालन कर, आम्हास वीरपुत्र होऊं दे अशा अर्थाचे मंत्र यज्ञांत व वेदांत पुष्कळ आढळतात. अशा वेळीं ब्राह्मणहत्या किंवा बालहत्या यांचें काम समाजांत मोठ्या झपाट्यानें चालत असेल असें दिसत नाही. जितका समाज लहान व बाल्यावस्थेंत असतो तितक्या मानानें त्यांत असल्या दुष्ट मनोविकारांचा प्रादुर्भाव कमी असतो. म्हणून उपनिषत्काळीं असल्या हत्या होण्याचा संभव अगदीं अल्प असला पाहिजे. त्यावेळीं त्या होतच नव्हत्या असें आमचें म्हणणें नाही. हत्या करणारे अधम लोक त्यावेळींही असतील, परंतु असल्या दुष्ट लोकांची तत्त्वज्ञानमार्गाकडे प्रवृत्ति होणें अशक्य आहे व त्यांच्या पाप-

क्षालनासाठीं हे मंत्र सांगितले आहेत असें संभवत नाहीं. एकंदरींत त्रिसुपर्ण हें प्रत्यवायनिरसनाकरितांच केलेलें आहे असें वाटतें. आतां हें त्रिसुपर्ण जेवणाचे अगोदर म्हणण्याचा परिपाठ कसा पडला या प्रश्नाचा निर्णय येथें करणें इष्ट आहे. या मंत्रांच्या अर्थावरून भोजनकालीं त्यांचा प्रयोग कसा झाला हें कळत नाहीं. परंतु ह्यासंबंधानें एक अनुमान करितां येतें; व या अनुमानाप्रमाणें त्रिसुपर्णाचा प्रयोग भोजनकालीं झाला असावा असें आम्हांस वाटतें. प्रत्येक त्रिसुपर्णमंत्राच्या खालीं त्याचा महिमा वर्णन केला आहे. या वर्णनांत जे ब्राह्मण त्रिसुपर्णमंत्राचा पाठ करितात ते ब्रह्महत्यादि पातकांपासून मुक्त होतात, व त्यांस ब्रह्मप्राप्ति होते असें सांगितलें आहे व ते ब्राह्मण “ आसहस्रात् पंक्तिं पुनन्ति ” असेंही म्हटलें आहे. उपनिषदाचा काल संपल्यावर कांहीं दिवसांनीं अज्ञानकालास सुरवात झाली असें पूर्वकालीन इतिहासावरून दिसतें. अज्ञानकालांत उपनिषदांचा अभ्यास पाठीमागें पडला. त्यांचें रहस्य कोणास कळेनासें झालें. तत्त्वज्ञानाची प्राप्ति करून घेण्यास थोडेच लोक परिश्रम करीत असत व संस्कृत भाषेचा बहुतेक लोप झाला असावा. कर्मठ, योगी किंवा तत्त्वज्ञानी लोकांची संख्या फार कमी झाली असावी. बहुतेक लोकांस ह्या आचारांचा व विद्येचा विसर पडला असावा. अशा काळीं सामाजिक संप्रदाय व आचार हे सुरू असलेच पाहिजेत, व या आचारांत जुन्या मार्गांनीं जाणाऱ्या लोकांचा व पूर्वाचारास विमुख नवीन अशा लोकांचा एकमेकांशीं व्यवहार होणें हेंही साहजिक आहे. अशा प्रसंगीं व विशेषतः भोजनाचे वेळीं आचारभ्रष्ट लोकांचा संपर्क होणें हें जुन्या लोकांस अनिष्ट वाटलें असावें. व या संपर्कदोषाचें प्रायश्चित्तच म्हणून जेवणाचे वेळीं त्रिसुपर्णमंत्राचा पाठ करण्याचा परिपाठ पडला असावा. या कारणाशिवाय दुसरें एखादें सयुक्तिक कारण असेल असें वाटत नाहीं.

त्रिसुपर्णाच्या पहिल्या मंत्रांत मला ब्रह्मज्ञान प्राप्त होवो अशी विद्यार्थ्यांची प्रार्थना आहे. या ज्ञानाबरोबर आनंदादि ज्या इष्ट मधुवस्तु आहेत त्या प्राप्त होवोत. ब्रह्मज्ञान हेंच मधु आहे. ज्ञानरूपी ईश्वराच्या प्रजापैकीं मी एक लहान बालक आहे. त्यानें माझे सर्व दोष काढून टाकावे व मी आपले सर्व प्राण ईश्वरास अर्पण करितों, म्हणजे तनमन लावून ईश्वरप्राप्ति करून घेण्यास मी तयार आहे, असा एकंदरीत पहिल्या मंत्राचा अर्थ आहे.

ब्रह्म व इष्टतम असें जें मधु हीं दोन्हीही मेधा शक्तीनें म्हणजे बुद्धि व धारणाशक्ति यांनीं प्राप्त होतात. ब्रह्म हें इष्टतम आहे असें दुसऱ्या मंत्राच्या पहिल्या ऋचेत सांगितलें आहे. पुढल्या ऋचांत सर्व सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वराची प्रार्थना आहे. हे सवित्या सृष्टि उत्पन्न करणाऱ्या परमेश्वरा फलद्रूप असें सौभाग्य आज आम्हांस दे. आमच्या सर्व पातकांचें क्षालन कर. कल्याणकारक वस्तु आम्हांस दे. मधुर वारे वाहोत, गोड पाण्याच्या नद्या वाहोत, आमच्या औषधी व वनस्पति गोड कर. रात्री व दिवस आनंदकारक असोत. धुळीपासून त्रास होऊं देऊं नको. पितृरूपी आकाश आल्हादजनक असो. सूर्य मधुमान असो व आमच्या गाई गोड दूध देवोत. “ अथा नो देव सवितेः ” या ऋचेपासून शेवटच्या ऋचेपर्यंत आलेल्या ऋचा ह्याच उपनिषदाच्या दहाव्या अनुवाकांत आलेल्या आहेत.

तिसऱ्या मंत्रांत ब्रह्म व ब्रह्म हेंच जी इष्टतम वस्तु, हीं दोन्हीही यज्ञरूपी आहेत असें सांगून ब्रह्माच्या महतीचें वर्णन केलें आहे. सर्व सृष्ट वस्तूंत जी उत्तम वस्तु ती ब्रह्म होय असें दुसऱ्या ऋचेत सांगितलें आहे. देवांत ब्रह्मदेव, कवींतील शब्दशास्त्रवेत्ता, विप्रांमध्ये ऋषी, पशूंतला रेडा, पक्ष्यांतील बहिरिससाणा, रानांचा छेद करणारा परशू व सर्व पवित्र वस्तूंहून अधिक पवित्र सोम ह्या सर्व वस्तू ब्रह्मात्मक आहेत. तेजोमंडलस्थ सूर्य, अंतरिक्षांत वाहणारे वायू, यज्ञाच्या वेदींजवळ बस-

णारा होता, घरीं आलेला अतिथि, मनुष्यांत प्रमुखपणें बसणारा, सत्यांत असणारा, उत्तम वस्तूंत राहणारा, आकाशांत वास करणारा, जल, पृथ्वी, पर्वत व सत्य त्यांपासून उत्पन्न होणाऱ्या सर्व वस्तु ह्या महाब्रह्म होत. ह्या सुपर्णांत ' ऋचेत्वा ' इत्यादि ज्या दोन यजु आहेत, त्या केवळ श्रौतकर्मविषयक असल्यामुळें त्यांचा अर्थ ब्रह्मपर होत नाहीं. भाष्यकारांनीं ब्रह्मपर अर्थ करण्याचा यत्न केला आहे, परंतु असल्या ओढाताणीच्या अर्थाचा फारसा फायदा होत नाहीं. तथापि भाष्यकारांच्या मताप्रमाणेंच त्या मंत्रांचें भाषान्तर केलें आहे. नारायण उपनिषदाच्या कांहीं पाठांत हें यजुर्द्रव्य त्रिसुपर्ण मंत्रांत येत नाहीं. यावरून हे मंत्र ब्रह्मपर नाहीत असें पूर्वीच्या कांहीं लोकांचें मत होतें हें व्यक्त होतें. तैत्तिरीय संहितेच्या चौथ्या कांडांतील दुसऱ्या प्रपाठकाच्या नवव्या अनुवाकांत ह्या दोन यजू आल्या आहेत. दुसऱ्या प्रपाठांत यज्ञदेवगृहाचे मंत्र सांगितले आहेत. चैनासारख्या यज्ञांत इष्टिकांचें उपाधान लागतें. नवव्या अनुवाकांत स्वयमातृणा नांवाच्या इष्टिकेच्या उपाधानाचे मंत्र आहेत. स्वयमातृणेची स्थापना झाल्यावर तिच्या पूर्वेस पुरुषशीर्षाची (अजाच्या डोक्याची) स्थापना करावी. ह्यांना दही व मध यांनीं स्नान घालावें. ह्या शीर्षाच्या कानांत, डोळ्यांत, नाकपुड्यांत व तोंडांत सात सोन्याचे तुकडे ठेवावेत व त्यावर आज्याचा अभिषेक करावा असें वर्णन केलेलें आहे. त्या अभिषेकाकडे ' ऋचेत्वादि ' दोन यजूंचा विनियोग करावा असें सूत्र आहे. घृताच्या धारा पुरुषशीर्षावर पडत असतां तें शीर्ष पाण्यांतील वेताप्रमाणें चमकतें, व हें शीर्ष जणूं कांहीं मधाचें पोळेंच आहे व सात हिरण्य शकल हे सात मधुकर मध तयार करीत त्या पोळ्यावर बसले आहेत असा भास होतो असें ' हिरण्ययो ' या मंत्रांत सुंदर वर्णन केलेलें आहे. सारांश ह्या दोन यजु केवळ याज्ञिकी आहेत व त्यांचा अर्थ ब्रह्मपर होत नाहीं.

विद्यार्थ्यांच्या मनांतील ब्रह्मज्ञान मिळविण्याची इच्छा, त्याच्या आंगची लीनता व तत्त्वज्ञान मिळविण्याचे कामीं हवी ती मेहनत व कष्ट करण्याचा हेतु ह्या तीन गोष्टी पहिल्या मंत्रांत सांगितल्या आहेत. तत्त्वज्ञान प्राप्त करून घेण्याकरितां जीं साधनें व उपकरणें लागतात तीं मिळावीं अशी प्रार्थना दुसऱ्या मंत्रांत आहे. तिसऱ्या मंत्रांत स्थूलमानानें व थोडक्यांत ब्रह्मस्वरूपाचें वर्णन केले आहे.

या तीनही त्रिसुपर्णमंत्रांच्या पुढें त्या त्या मंत्राची योग्यता व महती वर्णन करणारा असा एक मंत्र आहे. त्रिसुपर्णमंत्र इतका चांगला आहे कीं, एखाद्या ब्राह्मणानें तो मला शिकवा असें म्हटलें नाहीं तरी त्यास तो शिकवावा. कर्ममार्गांत सांगितलेला स्तुतिपाठ न केल्याचें पातक पहिल्या मंत्राच्या पाठानें नाहींसें होतें. दुसऱ्या मंत्राच्या द्वारा कर्मास विघ्न करणारें रेतःस्खलनपातक नाहींसें होतें. अग्निहोत्रादि न केल्यानें उत्पन्न होणाऱ्या दोषाचा परिहार तिसऱ्या मंत्राच्या जपानें होतो. सारांश, कर्ममार्गांत गौणता आल्यामुळें कर्माच्या लोपापासून होणाऱ्या दोषांचें परिमार्जन ह्या मंत्रांनीं होतें.

ह्या त्रिसुपर्णमंत्रानंतर जे मंत्र म्हणण्यांत येतात ते नारायणीय उपनिषदाच्या चौसष्टाव्या अनुवाकांत आहेत. ह्यांत तत्त्वज्ञानी साक्षात् ब्रह्ममय झालेल्या पुरुषाची प्रशंसा आहे. असल्या पुरुषाची योग्यता येण्यास जे आचार व जे गुण जरूर आहेत असें सांगितलें आहे ते आचार व गुण ध्यानांत ठेवून ह्या काळांतही संपादन करण्यासारखे आहेत. पहिल्यांदा पंचावयव, पंचेंद्रिय, पंचमहाभूते, त्यांचे गुण व पांच ज्ञानकोश ह्या सर्वासंबंधीं शुद्धता प्राप्त करून घेतली पाहिजे. व मग सत्य, दम, शम, दान, धर्म वगैरे अकरा गुणकर्मे सांगितलीं आहेत. तीं संपादन करून घेतलीं पाहिजेत. सर्व कर्मांचा संन्यास केल्यावर तत्त्वज्ञानी विद्वान् पुरुषाची योग्यता प्राप्त होते. “ तस्यैवं विदुषो यज्ञस्य ” इत्यादि मंत्रांत असल्या तत्त्वज्ञानी ब्रह्ममय विद्वान् पुरुषाची योग्यता

सांगितली आहे; व असल्या विद्वान् मनुष्याचें शरीर व आयुष्यक्रम हे यज्ञाचे अनेक अवयव होत असें रूपक अलंकारानें दाखविलें आहे. सर्व कर्मातील प्रधानकर्म जो यज्ञ तोच हा विद्वान् साक्षात् बनून जातो. हें रूपक फारच उत्तम साधलें आहे, व ज्या कोणास यज्ञीय कर्माची थोडीशी माहिती आहे त्यास हें वाचून आनंद झाल्याशिवाय राहणार नाहीं.

प्राचीन कर्ममार्गाचें मन्वन्तर बदललें आहे, उपनिषद्‌विद्यासूर्य अस्तंगत झाला आहे, पूर्वीची समाजस्थिति विष्काळित झाली आहे व कालपरत्वे समाजघटना अधिक बिकट झाल्यामुळे प्रस्तुतच्या कर्ममार्गाची दिशा पालटली आहे, व ज्ञान आणि त्या मार्गानें मिळणारी आनंदमय वस्तु कांहीं व्यक्तीपुरतीच नव्हे तर सर्व समाजाकरितां संपादन (साधन) करणें इष्ट आहे. ह्या कल्पनेस प्रस्तुतकाळीं प्राबल्य आलें आहे. ह्या सर्व गोष्टी खऱ्या आहेत व प्रस्तुतच्या मनुप्रमाणें आचरण ठेवणें हेंच इष्ट आहे. अशा आचरणास सुद्धां 'तस्यैव विदुषो यज्ञस्य' ह्या मंत्रांत वर्णिलेल्या विद्वान् पुरुषाचें आचरण कित्ता घालून देण्यासारखें आहे. तर त्या मंत्राचा अर्थ समजून विद्वान् पुरुषांच्या गुणांचें अनुकरण करणें हेंच इष्टप्रद होणार आहे. अशा कामीं माझ्या ह्या श्रमाचा अल्पांशानें जरी उपयोग झाला तरी मला हवें होतें तें फळ मिळालें असें मी समजेन.

पुणें,
७५ शनवार पेठ
माघवद्य ७, १८२१
२१ फेब्रुवारी १९००.

गं० वा० लेले.

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयब्राह्मणान्तर्गताः

त्रिसुपर्णमन्त्राः

अथ ज्ञानप्रतिबन्धकब्रह्महत्यादिपापनिवृत्तिहेतवस्त्रिसुपर्णनामका मन्त्रा वक्तव्याः, तत्र प्रथमं मन्त्रमाह—

ब्रह्मज्ञानाची प्राप्ति होण्यास प्रतिबन्ध करणारीं ब्रह्महत्यादि जीं पातकें आहेत त्यांचें क्षालन करण्यास कारणीभूत होणारे त्रिसुपर्ण नांवाचे मंत्र आतां येथें सांगावयाचे आहेत, त्यांतील पहिला मंत्र सांगतातः—

ब्रह्ममेतु माम् । मधुमेतु माम् । ब्रह्म-
मेव मधुमेतु माम् ।

ब्रह्म मला येवो (प्राप्त होवो). अत्यंत आनंद हेंच लक्षण आहे जिचें अशी गोड, सुंदर, (वस्तु) मला येवो (मिळो). सदैव आनंदनामक रसानें ओतप्रोत भरलेलें ब्रह्म हेंच गोड (मधुर वस्तु) आहे, तें मला प्राप्त होवो !

ब्रह्म—परब्रह्मतत्त्वं, मामेतु—प्राप्तोतु । मधुं—परमानन्दलक्षणमाधुर्योपेतं वस्तु, मामेतु—प्राप्तोतु । न चात्र ब्रह्ममधु-शब्दयोरत्यन्तमर्थभेदः, किं तर्हि ब्रह्ममेव मधुं—शब्दद्वयप्रतिपाद्यमखण्डैकरसं वस्तु, मामेतु—प्राप्तोतु ।

परब्रह्मतत्त्व हेंच जें ब्रह्म तें मला मिळो. परमानन्द होणें हीच जिची खूण आहे व माधुर्यानें भरलेली आहे, अशी ती वस्तु मला मिळो.

ब्रह्म व मधु या दोन शब्दांत येथे अत्यन्त अर्थभेद नाही. ब्रह्म हेंच मधुवस्तु आहे. ह्या दोन शब्दांनीं समजली जाणारी, व जिच्या रसाला कधीही खंड पडत नाही अशी जी वस्तु ती मला मिळो.

यास्ते सोम प्रजा वत्सोऽभि सो अ-
हम् । दुष्ण्वप्रहन्दुरुष्णह । यास्ते सोम
प्राणांस्ताञ्जुहोमि ।

हे सोमदेवा (परमात्मन्) तुझ्या ज्या देवमनुष्यादि प्रजा आहेत त्यांतील हा मी लहान आणि ह्मणून अनुकंपनीय वत्स आहे. दुष्ट स्व-प्राचा नाश करणाऱ्या (हे परमेश्वरा) दुःखाचे (उत्कर्षाने) निवारण कर. हे सोमा तुझे हे जे प्राण (प्राणवृत्ति; मन वाणी वगैरे) आहेत, ते तुला मी अर्पण करतो; (ह्मणजे मन आदि इंद्रियांचे व्यापारांचा नि-षेध करून तुझ्या ठिकाणीं मी सर्वथा लीन होतो.)

हे सोम—उमा ब्रह्मविद्या, तया सहवर्तमान परमात्मंस्ते-
तव, याः प्रजाः—देवमनुष्यादयः सन्ति ता अभिलक्ष्य, सो
अहं—स तादृशस्त्वसेवकोऽहं, वत्सो—बाल एतासां त्वदीयप्र-
जानां मध्ये बालवदहं त्वदीयकरुणायोग्यः । अतो हे दुष्ण्वप्रहन्
—संसाररूपस्य दुःस्वप्नस्य घातक, परमेश्वर, दुरुष्णह—दुःख-
मुत्कर्षणाभिभव । वर्णविकारश्छान्दसः । हे सोम—परमात्मं-
स्ते—त्वदीयाः प्राणवृत्तयो याः—सन्ति तान्वृत्तिप्राणांस्त्वयि
जुहोमि—प्रक्षिपामि, मदीयमनोवागादयः प्राणास्त्वया नि-
र्मितत्वात्त्वदीया अतस्त्वय्येवोपसंहरामि विषयेभ्य इन्द्रि-
याणि निरुध्य त्वदेकचित्तो भवामीत्यर्थः ॥

उमा म्हणजे ब्रह्मविद्या हिच्यासह रहाणाऱ्या सोमदेवा—परमेश्वरा ! देवमनुष्यादि ज्या तुझ्या प्रजा आहेत त्यांतीलच हा मी तुझा सेवक, एक

वत्स, बाल, आहे. म्हणजे या तुझ्या प्रजामध्ये माझ्यावर बालकाप्रमाणे तुझी ममता असण्यास मी योग्य आहे. संसाररूपी दुष्ट स्वप्नाचा नाश करणाऱ्या परमेश्वरा, दुःखाचे निरसन करून टाक. हे सोमा परमात्मन्, तुझ्या ज्या प्राणवृत्ति आहेत त्या मी तुला अर्पण करतो. माझ्या मन-वाणी आदिकरून ज्या प्राणवृत्ति आहेत त्या तूच निर्माण केल्या आहेस, म्हणून त्या तुझ्या आहेत, त्यांचा मी तुझ्यांतच उपसंहार करतो. तात्पर्य, विषयांपासून इंद्रियांस काढून घेऊन व त्यांचा निरोध करून मी तुजकडे-सच सर्व चित्त लावतो.

उक्तस्य त्रिसुपर्णमंत्रस्य माहात्म्यं ब्राह्मणरूपेण वाक्येन दर्शयति-

ब्राह्मणांतील वाक्यासारख्या (गद्यात्मक) वाक्याने वर सांगितलेल्या त्रिसुपर्णमंत्राचे माहात्म्य दाखवितात.

**त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय दद्यात् ।
ब्रह्महत्यां वा एते घ्नन्ति । ये ब्राह्मणा-
स्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं प्राप्नुवन्ति ।
आसहस्रात्पक्तिं पुनन्ति । ॐ ।**

इति प्रथममंत्रः ।

त्रिसुपर्ण मंत्र हा ब्राह्मणास न मागतां द्यावा (शिकवावा). जे ब्राह्मण त्रिसुपर्णाचे पठण करतात, ते ब्रह्महत्येचा (पातकाचा) नाश करतात; त्यांस सोम (परमेश्वर ब्रह्म) प्राप्त होतो. हजारपर्यंत पंक्तीस (पंक्तीतील लोकांस) ते पावन करतात. (सारांश, सर्व सांसारिक दोषांचा नाश त्रिसुपर्णाच्या नित्यपाठाने होतो.)

विद्यान्तराणि सर्वाणि “ नापृष्टः कस्यचिद्भूयात् ” इति-
शास्त्रमनुसृत्य शिष्येण याच्त्रायां कृतायां पश्चादुपदिशन्ति।
इमं तु त्रिसुपर्णमंत्रं शिष्ययाच्त्रामन्तरेणैव ब्राह्मणायोपदि-
शेत् । तेनोपदेशेन ये ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति-त्रिसुपर्णमन्त्रं
सर्वदा जपन्ति, एते पुरुषा ब्रह्महत्यां विनाशयन्ति । ततस्ते
निष्पापाः सन्तः सोमयागं-प्राप्नुवन्ति ते यस्यां ब्राह्मणपङ्क्तौ
भोजनार्थमुपविशन्ति तां पङ्क्तिं सहस्रब्राह्मणपर्यन्तां पुन-
न्ति-शुद्धां कुर्वन्ति । तस्मादों प्रणवप्रतिपाद्यपरमात्मैव त्रि-
सुपर्णमन्त्रस्य देवतेत्यर्थः ॥

शिष्यानें विचारल्याशिवाय त्यास विद्या शिकवूं नये असें शास्त्राचें
वचन आहे, त्यास अनुसरून इतर सर्व विद्या शिष्यानें याचना केल्यावर
त्यास शिकवितात. परंतु ह्या त्रिसुपर्णमंत्राचा उपदेश, कोणीही प्रार्थना
केली नाही तरी ब्राह्मणास करावा. ह्या उपदेशानें जे ब्राह्मण
त्रिसुपर्णमंत्राचा सर्वदा पाठ-जप करतात, ते ब्रह्महत्येचा नाश कर-
तात, व ह्यामुळें ते निष्पाप होऊन त्यांस सोमयाग (सोमयागाचें पुण्य)
मिळतो. भोजनाकरितां हे ब्राह्मण ज्या ब्राह्मणाच्या पंक्तीत बसलेले
असतात, त्या पंक्तीस हजार ब्राह्मणांपर्यंत शुद्ध करतात. म्हणून ‘ॐ’
ह्या प्रणवानें समजला जाणारा जो परमात्मा तोच त्रिसुपर्णमंत्राची
देवता आहे; असा अर्थ समजावा.

येथें पहिला मंत्र झाला.

द्वितीयं त्रिसुपर्णमन्त्रमाह-

त्रिसुपर्णातील दुसरा मंत्र सांगतात.

ब्रह्म मेधया । मधु मेधया । ब्रह्ममेव
मधु मेधया ।

जगत्कारण व वेदांतवेद्य असें ब्रह्म हें गुरूपदेशानें संस्कृत झालेल्या बुद्धीच्या साहाय्यानें (मला मिळो). अतिशय गोड (मधुर वस्तु) मेधेनें (बुद्धीनें) (मला मिळो). एकरसात्मक ब्रह्म हेंच गोड (वस्तु आहे) तें बुद्धीनें (प्राप्त होवो).

यद्ब्रह्म--जगत्कारणं सर्ववेदान्तवेद्यं तन्मेधया--गुरु-
रूपदिष्टमहावाक्यतदर्थधारणशक्त्या, लभ्यतामिति शेषः ।
मधिवत्यादि पूर्ववत् ।

जगाचें कारण व सर्व वेदांतानेंच समजण्यासारखें जें ब्रह्म तें, गुरूनीं सांगितलेलें महावाक्य व त्याचा अर्थ हीं मनांत धारण करण्याची जी मेधा शक्ति आहे, त्या शक्तीनें (मला) मिळो, असा अर्थ आहे. मधु इत्यादि पुढल्या भागाचा अर्थ पूर्ववत् करावयाचा.

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः
सौभगम् । परा दुष्प्रमियं सुव ।

हे सवित्या देवा (सृष्टि निर्माण करून तिला प्रेरणा करणाऱ्या देवा) आज आम्हांस प्रजायुक्त असें कल्याण दे. (म्हणजे ज्याला शिष्यपरंपरारूपी प्रजा आहे व तिचें कल्याण करणारा असा गुरु दे.) दुष्ट स्वप्रासारखी जी वस्तु आहे म्हणजे द्वैताचा भास उत्पन्न करणारा जो संसार आहे तो दूर कर.

हे सवितः--प्रेरक देव । अद्यास्मिन्दिने, नोऽस्माकं
विद्यार्थिनां, प्रजावच्छिष्यप्रशिष्यादिप्रजोपेतं, सौभगं--आ-

चार्यरूपं भाग्यं, सावीः—प्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः। दुष्प्रियं—दुष्ट-
स्वप्नसदृशं द्वैतप्रतिभासं, परासुव—निराकुरु ।

हे प्रेरणा करणाऱ्या देवा सवित्या, आज आम्हां विद्यार्थ्यांस, शिष्य-
परंपरारूपी प्रजा आहे असें आचार्य (गुरु) रूपां भाग्य दे. दुष्ट
स्वप्नासारखा जो द्वैतभास त्याचें निराकरण कर. (आमच्या मनांतून
द्वैतभाव काढून टाक.)

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव ।

यद्भद्रं तन्म आसुव ।

हे प्रेरक देवा सवित्या, (ज्ञानप्रतिबंधक अशीं) सर्व पापें काढून टाक,
जें कल्याणकर आहे तें मला दे. (ह्मणजे ज्यांच्या योगानें असंभाव्य अ-
गर विपरीत कल्पना उत्पन्न होतात असें अज्ञान नष्ट करून मला तत्त्व-
ज्ञान, ब्रह्मज्ञान मिळेल असें कर.)

हे सवितः—प्रेरक देव, दुरितानि—ज्ञानप्रतिबन्ध-
कानि पापानि, विश्वानि—सर्वाणि, परासुव—पराकुरु ।
भद्रं—कल्याणमसंभावनाविपरीतभावनारहितं तत्त्वज्ञानं, य-
दस्ति तन्मे—मह्यमुपासकायाऽऽसुव—साकल्येन प्रयच्छ ।

हे प्रेरणा करणाऱ्या देवा सवित्या, ज्ञानाला प्रतिबन्ध क-
रणारीं अशीं सर्व पातकें दूर कर. व असंभावना (असत्) आणि वि-
परीत किंवा भलती समजूत हीं ज्यांत अगदीं नाहीत असें जें तत्त्वज्ञान
—तेंच कल्याणभद्र आहे,—तें मला (तुझ्या) उपासकाला पूर्णपणें दे.

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सि-
न्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः ।

सत्य समजून घेणारा जो मी त्या (मज) करतां सुखकर वारे (व)
मधुर जलाच्या नद्या वाहोत. आमचे व्रीहियवादि धान्य गोड होवो.

ऋतायते-ऋतं-परं ब्रह्म तदिच्छते मह्यं, वाता-वा-
यवो, मधु-माधुर्योपलक्षितं सुखं यथा भवति तथा वान्त्व-
ति शेषः । प्रबले तु वायौ रोगोत्पत्त्या तत्त्वज्ञानविघ्नः संप-
द्यते । अतः स मा भूदिति वायोरानुकूल्यं प्रार्थ्यते । एव-
मुत्तरत्रापि तत्तदानुकूल्यं द्रष्टव्यम् । सिंधवो-नद्यो मधु क्ष-
रन्ति-मधुरमारोग्यकरमुदकं संपादयन्त्वित्यर्थः । ओषधी-
र्वीहियवादयोऽपि, नः-अस्माकं, माध्वीः-मधुराः पथ्यरू-
पाः सन्तु ।

ऋत म्हणजे परब्रह्म ह्याच्या प्राप्तीची इच्छा करणारा जो मी त्या
मला वायु मधु असोत,—म्हणजे माधुर्यात्मक सुख ज्या रीतीने होईल
अशा रीतीने ते वायु वाहोत असा शेषार्थ आहे. जोराने वारा वाहत
असला तर रोग उत्पन्न होतात व ह्यामुळे तत्त्वज्ञानास विघ्न प्राप्त
होते. याकरितां, हें विघ्न होऊं नये म्हणून, वायूची अनुकूलता असावी
अशी प्रार्थना केली आहे. ह्याप्रमाणें ह्या मंत्राच्या पुढल्या भागांत ज्या
ज्या वस्तु आल्या आहेत त्या त्या वस्तूंचीही अनुकूलता असावी अशी
प्रार्थना केली आहे असें समजावें. नद्या मधुर वाहोत; म्हणजे आरोग्य-
कारक असें मधुर पाणी संपादन करोत असा अर्थ आहे. तांदूळ यवा-
दिकरून ओषधी मधु म्हणजे पथ्यकारक असोत.

मधु नक्तमुतोषसि मधुमत्पार्थिव५
रजः । मधु द्यौरस्तु नः पिता ।

आम्हां ब्रह्मविद्यार्थ्यांस रात्री व दिवस सुखावह असोत; मातीचे रजः-
कण मऊ असोत; आम्हांस शयन करण्यास चांगली जागा मिळो. हें आकाश
आम्हांस सर्वदा आमच्या पित्यासारखें सुभग असो; (बाप जसें मुलाचें

कल्याणच करितो, तसें हें आकाश यथाकालीं यथायोग्य पर्जन्य देऊन आमचें कल्याण करो.)

नक्तं—रात्रावुतापि चोषसि प्रभाते दिवसेऽपि विद्यार्थिनो मधु—मधुरमनुकूलं सुखमस्तु, कालकृतोऽपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः । पार्थिवं रजः—पृथिव्यामवास्थितं शयनादिस्थानगतं रजोऽपि मधुमन्माधुर्योपेतं कण्टकपाषाणादिराहित्येनानुकूलमस्तु । नोऽस्माकं, पिता—पितृसदृशी, द्यौरपि मध्वस्तु, अतिवृष्ट्यादिप्रातिकूल्यरहिताऽस्तु । “ द्यौः पिता पृथिवी माता ” इति मन्त्रान्तरादिवः पितृत्वम् ।

रात्री, पहाट व दिवस हे विद्यार्थ्यास मधु असोत, अनुकूल व सुखकारक होवोत. (कालमानापासून उत्पन्न होणारेही विघ्न होऊं नये असा सारांश आहे.) मातीची धूळ, जमीनीवर हंतरलेल्या हंतरूपांतील मळ, हाही सुखकर असो; (म्हणजे काटे, दगड वगैरे कांहीं एक नसल्यामुळें ती धूळ अनुकूल अशी होवो) आमच्या पित्यासारखें हें आकाश मधु असो, अनावृष्टि वगैरे ज्या प्रतिकूल गोष्टी आकाशांत होतात त्या सर्वांवरिहित असें आकाश असो. आकाश हा पिता पृथिवी ही माता, असें दुसऱ्या एका मंत्रांत झटलें आहे. म्हणून आकाशास पितृत्व आलें आहे.

मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमाः अस्तु सूर्यः।

माध्वीर्गावो भवन्तु नः ।

आमचीं झाडें गोड (मधुर फळांनीं भरलेलीं) असोत. सूर्य सुखावह होवो. आमच्या गाई पुष्कळ गोड दूध देणाऱ्या असोत.

वनस्पतिश्चूतपनसादिर्नोऽस्मान्प्रति, मधुमान्मधुरफलोपेतो जीवनहेतुरस्तु । सूर्योऽपि प्रभूतं संतापमकृत्वा मधुमा-

न्माधुर्येणानुकूलप्रकाशनेन युक्तोऽस्तु । गावोऽपि नोऽस्मान्प्रति माध्वीर्जीवनहेतुमधुरक्षीरोपेता भवन्तु ।

अंबे, फणस इत्यादि वनस्पतींस मधुर फळें येऊन त्या आमच्या जीवनास कारणभूत होवोत. सूर्यही प्रखर ऊन न पाडतां मधुर व अनुकूल अशा प्रकाशानें युक्त असो. गाईही आमच्या जीवनाचें कारण जें मधुर दूध त्यानें परिपूर्ण अशा असोत.

ह्या सर्व मंत्रांवरून एकाग्रचित्त होण्यास अन्नपाण्याची सुबत्ता असणें हें किती आवश्यक आहे हें स्पष्ट होतें.

“ अया नो देव ” } हे मंत्र ऋग्वेदांतील आहेत. अष्टक ४ अ. ४ वर्ग २६ पहा.
“ विश्वानि देव ” }

‘ मधु वाता ’, ‘ मधु नक्तमुत ’ आणि ‘ मधुमान्नो ’ हे मंत्र ऋग्वेदाच्या १ अष्टकाच्या ६ व्या अध्यायांतील १८ व्या वर्गांत आहेत.

य इ॒मं त्रिसु॑प॒र्णमया॑चितं ब्रा॒ह्म॒णाय॑
दद्यात् । भ्रू॒ण॒ह॒त्यां वा ए॒ते ध॑नन्ति । ये
ब्रा॒ह्म॒णास्त्रिसु॑प॒र्णं प॑ठन्ति । ते सोमं
प्राप्नु॑वन्ति । आ॒स॒ह॒स्रात्प॒ङ्क्तिं पु॑नन्ति ।

(पृष्ठ ३ येथें केल्याप्रमाणेंच याचा अर्थ आहे. ब्रह्महत्येच्या ठिकाणीं येथें भ्रूणहत्या आहे.) भ्रूणहत्या म्हणजे यज्ञदीक्षा घेतलेली असतां रेतःस्खलन झालें तर त्यापासून होणारा दोष हा होय.

इति त्रिसुपर्णस्य द्वितीयो मंत्रः ।

ब्राह्मणगर्भस्य, राजगर्भस्य वा वधो भ्रूणहत्या । अन्यत्पूर्ववत् ।

ब्राह्मणाच्या किंवा राजाच्या गर्भाचा नाश, ह्यास भ्रूणहत्या म्हणतात. बाकीच्या मंत्राचा अर्थ पूर्वीप्रमाणेंच आहे. (ह्या मंत्राच्या भाषांत-

रांत भ्रूणहत्या ह्मणजे गर्भहत्या नव्हे, तर रेतःस्खलनाचें पातक असा अर्थ केला आहे हें येथें सांगणें अवश्य आहे.)

अथ तृतीयास्त्रिसुपर्णमंत्रः ।

ब्रह्म मेधवां मधु मेधवां । ब्रह्ममेव म-
धु मेधवां ।

ब्रह्म यज्ञरूपी आहे; (म्हणजे यज्ञयागादिक कर्म निष्कामबुद्धीनें केल्यानंतर ब्रह्मज्ञानाची इच्छा उत्पन्न होते) मधु (अतिशय आनंद हा) यज्ञरूपी आहे. एकरसात्मक ब्रह्म हेंच जें मधु तें यज्ञात्मक आहे.

मेधवा-मेधो यज्ञः सोऽस्यास्तीति मेधवत् । यज्ञदानादि साध्यविविदिषापूर्वकत्वाद्ब्रह्मज्ञानलाभस्य, ब्रह्म मेधवदित्यु-
च्यते । अन्यत्पूर्ववत् ।

मेध ह्मणजे यज्ञ तो ज्याचा आहे असें जें तें मेधवत् होय. यज्ञदान इत्यादि कर्मांनीं साध्य होणारी वस्तु मिळण्याची किंवा समजण्याची इच्छा ब्रह्मज्ञानाचा लाभ होण्याचे अगोदर (मनांत) असते, म्हणून ब्रह्म हेंच मेधवत् (यज्ञरूपी) आहे असें म्हटलें आहे. म्हणजे यज्ञादि-
कांनीं जें साध्य आहे तेंच ब्रह्मज्ञानाचे अगोदर असतें. म्हणून ब्रह्म हेंच यज्ञ आहे. बाकीच्या ऋचेचा अर्थ पूर्ववत् आहे.

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामृषिर्वे-
प्राणां महिषो मृगाणाम् । इयेनो गृध्रा-
णाः स्वधितिर्वनानाः सोमः पवित्र-
मत्यैति रेभन् ॥

अग्नि, सूर्य इत्यादि देवांत श्रेष्ठ जो ब्रह्मदेव तो हें ब्रह्म आहे; कवीं-
मध्ये शब्दशास्त्र जाणणारे जे व्यास, वाल्मिक ते हें ब्रह्मच होय; वि-

प्रांतील वसिष्ठादि ऋषि; जनावरांतील अत्यंत बलवान् महिष; घुबडांचा (लक्षणेनें सर्व पक्षांचा) बहिरीससाणा; हत्यारांतील परशु, किंवा वनांतील श्रेष्ठ महावृक्ष; यज्ञांतील सोम; असें हें ब्रह्म आहे; हें महा शब्द करणारें सर्व पवित्र वस्तूंहूनही पलीकडे जातें. (सारांश जेथें म्हणून श्रेष्ठत्व आहे तेथें ब्रह्म आहे.)

चेतनेषु परमेश्वरस्योत्कृष्टरूपत्वेनावस्थानमुच्यते।-देवानामग्नीन्द्रादीनां मध्ये, ब्रह्मा-चतुर्मुखो भूत्वापरमेश्वरो नियामकत्वेनावतिष्ठते । तथा कवीनां-काव्यनाटकादिकर्तृणां पुरुषाणां मध्ये पदवीभूत्वाऽवतिष्ठते । व्याकरणे निष्पन्नः सुशब्दविशेषः पदं तद्वेत्ति गच्छतीति पदवीः— शब्दसामर्थ्याभिज्ञो व्यासवाल्मीक्यादिरूप इत्यर्थः । विप्राणां-वैदिकमार्गवर्तिनां ब्राह्मणानां मध्य ऋषिस्तत्तद्गोत्रप्रवर्तको वसिष्ठादिरूपो बभूव । मृगाणां-चतुष्पदां मध्ये शक्त्याधिक्येन युक्तो महिषो बभूव । गृध्रोपलक्षितानां सर्वेषां पक्षिणां मध्ये प्रबलः श्येनो बभूव । वनानां वृक्षसमूहरूपाणां मध्ये, छेदनार्थः स्वधितिः परशुर्बभूव । यागहेतुभूतवल्लयात्मकः सोमो भूत्वा रेभन्मन्त्रशब्दयुक्तः सन्पवित्रं-शुद्धिकारणं गंगाजलकुशदर्भादिजातं सर्वमत्येति ।

सजीव पदार्थांतील उत्कृष्ट पदार्थांत ब्रह्म असतें असें सांगतात. अग्नि, इंद्र इत्यादि देवांत ब्रह्मदेव होऊन नियामक म्हणून परमेश्वर वास करतो. काव्यें, नाटकें वगैरे ग्रन्थ करणारे पुरुष यांमध्ये शब्दार्थ जाणणाऱ्या व्यासवाल्मीकीसारखा परमेश्वर आहे. वैदिक कर्म करणाऱ्या ब्राह्मणांत त्या ब्राह्मणांचे गोत्रप्रवर्तक जे वसिष्ठादि ऋषि तेच ब्रह्म होत. चतुष्पाद जनावरांत शक्तीनें अधिक जो महिष तो त्यांतील ब्रह्म. गृध्रशब्दानें उपलक्षित केलेल्या सर्व पक्ष्यांमध्ये बलाढ्य असा बहिरीससाणा

तोच ब्रह्म आहे. वनांतील झाडांस कापणारा परशु ब्रह्म होय. यज्ञास हेतु झालेला वल्लीरूपानें असणारा जो सोम त्याचें रूप हेंच ब्रह्म. मंत्र-युक्त होत्सातें हें सोमरूपी ब्रह्म गंगाजल, कुश दर्भ इत्यादि पवित्र वस्तूंच्या समूहाहूनही अधिक असतें.

(हा मंत्र ऋग्वेदाच्या ७ व्या अष्टकांतील चवथ्या अध्यायाच्या सातव्या वर्गांत आहे. रुष्ण चजुर्वेदांतही हा मंत्र आला आहे; काण्ड ३, प्रपाठक ५, अनुवाक ११ यांत पहावा.)

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वे-
द्विषदतिथिर्दुरोणसत् । नृषद्वरसदृतस-
द्व्योमसदृजा गोजा ऋतजा अद्रिजा
ऋतं बृहत् ॥

देदीप्यमान किरणमंडलांत बसणारा सर्वगामी सूर्य, अन्तरिक्षांत बसणारा वायु (वसु), यज्ञाच्या वेदींत (अभिरूप) असणारा होता नामक ऋत्विज, घरांत येऊन बसणारा अकस्मात आलेला पाहुणा, मनुष्यांत (उत्तम होऊन) बसणारा, तीर्थादि पवित्र स्थानांत रहाणारा, सत्यांत वास करणारा, आकाशांत बसणारा, पाण्यापासून उत्पन्न होणारी प्रजा, पृथ्वीपासून किंवा गायीपासून उत्पन्न झालेल्या रसादि वस्तु, सत्यापासून झालेल्या वस्तु, पर्वतोत्पन्न पदार्थ, हें सर्व महाब्रह्म सत्य आहे.

यः पुमान्विवेकेन मायां परित्यजति तस्य सर्वमपि जग-
द्ब्रह्मरूपेणावभासत इत्ययं मंत्रार्थः प्रदर्श्यते । तदर्थमादौ ज-
गदनुद्यते-हन्ति सर्वदा गच्छतीति हंसः-आदित्यः । स च
शुचौ शुद्धे मण्डले ज्योतिर्मये सीदतीति शुचिषत्, सूत्रात्मरू-
पेण जगन्निवासहेतुत्वात् । वसुर्वायुः, तद्रूपः सन्नन्तरिक्षे

सीदतीत्यन्तरिक्षसत् । होमनिष्पादक आहवनीयाग्निर्होता-
तद्रूपेण सोमयागाद्यङ्गभूतायां वेद्यां सीदतीति वेदिषत् ।
अमावास्यादितिथिविशेषमनपेक्ष्य भोजनयाश्चार्थं तत्र तत्र
गच्छन्पुरुषो वैदेशिकोऽतिथिः, तद्रूपेण दुरोणेषु गृहेषु पर-
कीयेषु सीदतीति दुरोणसत् । नृषु मनुष्येषु कर्माधिकारि-
जीवरूपेण सीदतीति नृषत् । वरे श्रेष्ठे क्षेत्रे काशीद्वारावत्या-
दौ पूजनीयदेवरूपेण सीदतीति वरसत् । ऋते-सत्ये वैदिके कर्म-
णि, फलरूपेण सीदतीति ऋतसत् । व्योम्याकाशे नक्षत्ररूपेण
सीदतीति व्योमसत् । अद्भ्यो-नदीसमुद्रादिगताभ्यः शंखम-
करादिरूपेण जायत इत्यब्जाः । गोभ्यः क्षीरादिरूपेण जायत
इति गोजाः । ऋतं-सत्यवचनं तस्मात्कीर्तिरूपेण जायत इ-
ति ऋतजाः, अद्रिभ्यः-पर्वतैभ्यो वृक्षादिरूपेण जायत इति
अद्रिजाः । हंस इत्यारभ्याद्रिजा इत्यन्तेनोक्तं यज्जगदस्ति
तद्वत् सत्यं बृहद्ब्रह्म, अज्ञानिदृष्ट्या जगद्रूपेण भासमानं सर्वं
ज्ञानिदृष्ट्या ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

जो मनुष्य विवेकानें मायेचा त्याग करतो त्यास हें सर्व जगत् ब्रह्म-
मयच आहे असें दिसतें (भासतें) असा अर्थ येथें सांगितला आहे.

शुद्ध तेजःपुंजमंडलांत रहाणारा (हंस) सूर्य; अंतरिक्षांत वास
करणारा वायु (वसु); होम करणारा जो आहवनीयाग्नि तो होता-ह्या
रूपानें सोमयागादि यज्ञांच्या अंगभूत झालेल्या वेदीजवळ बसणारा असा
होता; अमावास्या वगैरे विशेष तिथींविषयीं अपेक्षा न धरणारा, घरो-
घरीं भोजनाकरितां याचना करणारा, परदेशस्थ असा जो अतिथि त्या-
च्या रूपानें दुसऱ्याच्या घरीं बसणारा असा (दुरोणसत्) अतिथि, मनु-
ष्यांत सर्व कर्मांचा अधिकारी असा जो जीव त्याच्या रूपानें बसणारा
(नृषत्); काशी, द्वारका इत्यादि क्षेत्रांत त्यांतील पूजनीय देवतांच्या

रूपानें बसणारा (वरसत्); सत्यांत किंवा वैदिक कर्मांत फलरूपानें असणारा (ऋतसत्); नदी, समुद्र इत्यादिकांच्या जलांत शंख, मासे वगैरे रूपानें उत्पन्न होतो तो (अब्जाः); दूध वगैरे रूपानें गायीपासून उत्पन्न होतो तो (गोजाः). वृक्षादि रूपानें पर्वतांपासून उत्पन्न होतो तो (अद्रिजाः); सत्यवचनापासून कीर्तिरूपानें उत्पन्न होणारा (ऋतजाः); हंसापासून अद्रिजापर्यंत सांगितलेले हें सर्व जगत् खरोखर सत्य-महाब्रह्म आहे. अज्ञानाच्या दृष्टीला जगत् असें भासणारें हें सर्व ज्ञानी मनुष्याच्या दृष्टीला ब्रह्म असेंच दिसतें असा अर्थ.

(ऋग्वेदाच्या तिसऱ्या अष्टकांतील सातव्या अध्यायाच्या चौदाव्या वर्गांत हा मंत्र आहे. रुग्णयजुर्वेदांतही हा मंत्र आला आहे. काण्ड ५, प्रपाठक २, अनुवाक १, पहावा).

ऋचे त्वा रुचे त्वा समित्स्रवन्ति सरि-
तो न धेनाः । अन्तर्हृदा मनसा पूय-
मानाः । घृतस्य धारा अभिचां कशीमि ।

हे ऋक्रूपी देवते, तुजप्रत ही समिध (मीं अर्पण केली आहे) अन्तरंगी मनानें (मनःपूर्वक अर्पण केल्या म्हणून) पवित्र होणाऱ्या पिण्यासारख्या तुपाच्या धारा नद्याप्रमाणें (तुझ्याकडे) वाहत आहेत. ह्या तुपाच्या धारा मी (देवांप्रत) अर्पण करतो.

त्रयः सुपर्णाः पक्षिस्थानीया ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा विश्वैत-
जसप्राज्ञा वा विराड्दृढिरण्यगर्भेश्वरा वा यस्मादुत्पन्ना स
त्रिसुपर्णः सर्वदेवतास्वरूपी परमात्मा, तन्महिमप्रतिपादक-
त्वादयं ग्रन्थोऽपि त्रिसुपर्णशब्देनोपचर्यते । तथाचायमर्थः ।
हे भगवन्नृचे, ऋग्वेदरूपाय त्वा व्यत्ययेन तुभ्यमियं समि-
दशौ निक्षिप्यत इति शेषः । त्वामुद्दिश्य, ऋच आहुतिफली-

भूतगुणलक्षितत्रयीप्राप्त्यर्थमितीयं व्याख्या । किंचाग्नौ म-
या^३त्र हुता घृतस्य धारास्त्वां प्रति स्रवन्ति । का इव, सरितो
न-नद्य इव । कथंभूता धाराः, धीयन्ते पीयन्ते देवैरिति
धेनाः । “ धेद्रु पाने ” । पूयमानाः पवित्रायमाणाः । केन, म-
नसा । किंविधेन, अन्तर्हृदा-हृत्कोशवर्तिना । अन्तरङ्गपूर्वक-
हुतत्वात्पवित्राः । अन्यथा^५पवित्रा भवन्तीतिभावः । किं-
चैवंविधा आज्यधारा अभिचाकशीमि-समस्ताभ्यो देवता-
भ्यो दास्यामीति भावः ।

पक्षीस्थानीं असणारे तीन सुपर्ण म्हणजे ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर विश्व
तैजस, प्राज्ञ किंवा विराट, हिरण्यगर्भ व ईश्वर, हे ज्यापासून उत्पन्न
झाले आहेत तो सुपर्ण, म्हणजे सर्व देवतारूपी परमात्मा. ह्या परमा-
त्म्याचें प्रतिपादन ह्या ग्रंथांत केलें आहे म्हणून ह्या ग्रंथासही त्रिसुपर्ण
असें नांव दिलें आहे. ह्याचा अर्थ असा. हे ऋग्वेदरूपी भगवन्, तुज-
करितां अग्नीमध्ये समिध टाकली जाते असा व्यत्ययानें शेषार्थ आहे.
आहुतीचें फल म्हणून मिळणारी व ऋक् ह्या शब्दाच्या लक्षणें सम-
जली जाणारी जी त्रयी त्या त्रयीचे प्राप्तीसाठीं, हे ऋक् तुला उद्देशून
ही व्याख्या (केली आहे). अग्नींत मी हुत केलेल्या तुपाच्या धारा
वाहत येतात. कशासारख्या ? नद्यासारख्या. कशा आहेत त्या धारा ?
देवाकडून प्याल्या जाणाऱ्या म्हणून धेना अशा. पवित्र झालेल्या, कशा-
मुळें ? मनामुळें. कसें तें मन ? हृदय कोशांत असणारें असें. अन्तःकर-
णपूर्वक त्या धारा हुत केल्या आहेत म्हणून त्या पवित्र (आहेत).
नाहीं तर अपवित्र होतील असा भावार्थ. आणखी अशा प्रकारच्या
तुपाच्या धारा सर्व देवतांस मी देतो असा भावार्थ आहे.

हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् । त-
स्मिन्सुपर्णो मधुकृत्कुलायी भजन्ना-

**स्ते मधु देवताभ्यः । तस्याऽऽसते
हरयः सुप्त तीरे स्वधां दुहाना अमृ-
तस्य धाराम् ॥**

तेजोमय, बहुद्रव्यवान्, मोक्षरूपी मधु देणारा असा आणि शरीररूपी कोटरांत बसलेला परमेश्वर (सुपर्ण) ह्या आज्यधारांमध्ये देवतांस मधु वांटून देत बसला आहे. त्याचे (तीरांस) पापहरण करणारे सात ऋषि अमृताची धार (व) अन्न देणारे असे त्याच्या सभोवतीं बसले आहेत.

हिरण्य इति । आसां-पूर्वोक्ताज्यधाराणां, मध्ये-मध्यभागे, तस्मिन्नाहवनीये, सुपर्णास्त्रिसुपर्ण आस्ते । किं कुर्वन् । सर्वाभ्यो देवताभ्यो मधु-मधुरं हविर्भजन्विभजन्विभज्य ददानः सन् । कथंभूतस्त्रिसुपर्णः । हिरण्ययो-ज्योतिर्मयः । वेतसो-वर्णव्यत्ययेन वेदस्वान्वबहुद्रव्यवान् । मधु-मधुरं स्वर्गादि सुखं करोतीति मधुरुत् । सर्वप्राणिदेहनीडाश्रयत्वेन कुलायी । एवंविधस्य तस्य-परमात्मनस्तीरे-परितः प्रदेशेषु सप्त ऋषय आसते । कथंभूताः । हरन्ति पापानि स्मरणमात्रेणति हरयः । तथाऽमृतस्य धारां-सुधाधारायमाणां, स्वधां-हव्यद्रव्य-परंपरां दुहानास्तत्तद्देवेभ्यः पूरयमाणाः । एवं विधर्षिमण्डल-मध्यासीनो भगवानिति यावत् ।

हिरण्यय इत्यादि. पूर्वी सांगितलेल्या तुपाच्या या धारांमध्ये, आहवनीयांत त्रिसुपर्ण बसतो. काय करीत (बसतो) ? सर्व देवतांना हविर्भागाचा वांट्या देत होत्साता (बसतो). कसा आहे तो त्रिसुपर्ण ? तेजः-पुंज, बहुद्रव्यवान्, स्वर्गादिकांचें जें मधुर सुख तें करणारा असा, सर्व प्राण्यांचीं शरीरें हींच कोटरें त्यांचा आश्रय असल्यामुळें कुलायी असा

(तो त्रिसुपर्ण आहे). अशा प्रकारच्या त्या परमेश्वराच्या सभोवतीचे प्रदेशांत सात ऋषि बसले आहेत. कसे ते ऋषि (आहेत)? केवळ स्मरणमात्रे जे पापाचें हरण करतात ते; अमृताच्या धारेप्रमाणें असणारी जी स्वधा म्हणजे हवन करण्याच्या द्रव्यांची परंपरा ती त्या त्या देवतांस देणारे असे (ते ऋषि आहेत). अशा प्रकारच्या ऋषींच्या मंडळाचे मध्यभागी बसणारा भगवान् परमेश्वर आहे हा इत्यर्थ.

टीप—नारायण उपनिषदाचे ६४ अनुवाक आहेत असें मानणारांच्या मतें हे षरचे दोन मंत्र त्रिसुपर्णांत येत नाहींत. नारायणांत ८१ अनुवाक आहेत असें ह्यणणारांच्या पाटांत हे मंत्र येतात. महाराष्ट्रांत हा पाठ चालू आहे ह्यणून हे मंत्र येथें दिले आहेत. वास्तविक हे मंत्र याज्ञिकी आहेत व ब्रह्माकडे नीट लावता येत नाहींत.

य इदं त्रिसुपर्णमयाचितं ब्राह्मणाय द-
द्यात् । वीरहृत्यां वा एते धनन्ति । ये
ब्राह्मणास्त्रिसुपर्णं पठन्ति । ते सोमं
प्राप्नुवन्ति । आसहस्रात्पङ्क्तिं पुनन्ति ॥

ह्याचा अर्थ पहिल्या मंत्रांतील अर्थासारखाच आहे. वीरहृत्येच्या पातकाचें क्षालन होतें एवढेंच येथें निराळें प्रतिपादन केलें आहे. वीरहृत्या म्हणजे गृह्याग्नीचें हवन न केल्यापासून होणारें पाप असा अर्थ आहे.

वेदशास्त्रतदनुष्ठानपरो ब्राह्मणोऽभिषिक्तो राजा वा वीरः ।
अन्यत्पूर्ववत् ।

वेद, शास्त्र व त्यांचें अनुष्ठान यांत निमग्न असणारा ब्राह्मण, किंवा अभिषेक झालेला राजा, असा वीर शब्दाचा अर्थ आहे. बाकीचा अर्थ पूर्ववत् आहे.

(वीरहृत्येचा अर्थ ब्राह्मणहृत्या किंवा राजहृत्या असा न करतां गृह्याग्नीचें हवन न करण्याचें पातक असा अर्थ मंत्राचे भाषांतरांत दिला आहे हें येथें सांगण्याची जरूरी नाही.)

इति तृतीयो मन्त्रः

पुढल्या अनुवाकांत ब्रह्मज्ञानसंपन्न अशा विद्वान् पुरुषाच्या थोरवीचें वर्णन केले आहे. कर्ममार्गांत यज्ञ करणें हेंच श्रेष्ठतम कर्म असें मानिलें आहे. त्या यज्ञाशींच असल्या विद्वानाचें एकरूपत्व होऊन जातें हें येथें सांगितलें आहे. परंतु ब्रह्मज्ञानी होण्यास काय केले पाहिजे व कोणकोणतीं साधनें लागतात हें सर्व ह्या ठिकाणीं सांगितलेलें नाही. याकरितां असल्या विद्वानाच्या थोरवीचें खरें स्वरूप आपल्या नीट लक्षांत घेणार नाहीं म्हणून त्या साधनांचें थोडक्यांत येथें दिग्दर्शन केले आहे. नारायणीय उपनिषदांतील एकावन्नाव्या अनुवाकापासून त्रेसष्टाव्या अनुवाकापर्यंत या सर्व गोष्टींचें वर्णन दिलेले आहे. सर्व शारीरिक व मानसिक क्रिया करण्यास प्रधान साधन जे प्राणापानादि पंचवायु त्यांचा व्यापार शुद्ध चालला पाहिजे, म्हणजे श्वासोच्छ्वास, रुधिराभिसरण इत्यादि क्रिया शुद्धतेनें झाल्या पाहिजेत. कर्मेन्द्रियें, ज्ञानेन्द्रियें, बुद्धि, अभिप्राय, संकल्प (म्हणजे हीच गोष्ट चांगली असा जो मनाचा ग्रह तो) इत्यादि सर्व अवयवें शुद्ध असलीं पाहिजेत. पृथ्वी इत्यादि पांच महाभूते हीं शरीराचीं उपादान कारणें आहेत, ह्यांच्यासंबंधानेही शुद्धता प्राप्त करून शारीरिक व मानसिक पापांचें क्षालन करावें. अन्नमय, प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय व आनंदमय असे आत्म्याचे पांच कोश किंवा अवस्था सांगितल्या आहेत त्या परिपूर्ण झाल्यावर सद्गुपाधिक ब्रह्माची प्रार्थना करावी, व प्रणवानें समजण्यासारखी जी वस्तु तीच मी होवो असें ध्यान करावें. ज्ञानसाधनास संन्यास हें उत्कृष्ट साधन आहे, व त्यासारखीं दुसरीं अकरा साधनें सांगितलीं आहेत. त्यांतील पहिलें साधन सत्य हें होय. सत्यापासून सर्व सिद्धी होते. तेव्हां सत्याचरण पाहिजे. तशींच तप, दम, शम, दान, धैर्य, कर्तव्यता (ही फार दुष्कर असते), प्रजनन,

अग्निहोत्र, यज्ञ, व मानस (उपासना) हीं साधनें आहेत. परंतु ह्या सर्वांत उत्तम साधन कर्मसंन्यास हेंच होय. याप्रमाणें क्रिया करून जो तत्त्वज्ञान प्राप्त करून घेतो तोच ब्रह्मज्ञानी व विद्वान् होतो. असल्या विद्वानाच्या योग्यतेचें वर्णन यज्ञाशीं तुलना करून ह्या अनुवाकांत केलेलें आहे. ह्या साधनांतील सत्य, दम, शम, दान, धर्म व मानस इतक्याच साधनांचा अवलंब करून जो मनुष्य ह्या जगांत वागेल त्याला सुद्धां येथें केवढा मान मिळेल, व तो लोकांस किती उपयोगी पडेल हें येथें सांगावयास नको.

संन्यासस्यैव ब्रह्मज्ञानं प्रत्यन्तरंगसाधनत्वाज्जिज्ञासोः
संन्यास एव युक्तो नतु कर्मानुष्ठानमित्युक्तम् । तर्हि निष्पन्ने
तत्त्वसाक्षात्कारेकर्माण्यनुष्ठीयन्तामित्येतां शंकां निवार-
यितुमत्र तत्त्वज्ञानिव्यवहाराणां लौकिकानां सर्वेषां यागरू-
पत्वमुच्यते । न हि यागस्य यागाधिकारे शंकाऽस्ति । अतोऽ-
स्मिन्ननुवाके पूर्वभागेन योगिनोऽवयवा यज्ञाद्द्रव्यत्वे-
नाऽऽम्नायन्ते—

ब्रह्मज्ञान प्राप्त होण्यास कर्माचा संन्यास हेंच खरें व मुख्य साधन आहे, याकरितां ब्रह्मज्ञान मिळविण्याची इच्छा करणाऱ्या मनुष्यास कर्म-संन्यासच युक्त आहे, कर्मानुष्ठान करण्याची त्यास आवश्यकता नाही. असें पूर्वी सांगितलें आहे, तर मग ब्रह्मतत्त्वज्ञानाचा साक्षात्कार ज्ञान्यावर कर्म करावीत अशी शंका आल्यास तिचें निवारण करण्यास तत्त्वज्ञान्याचे सर्व लौकिक व्यवहार हे यज्ञरूपच आहेत असें येथें सांगतात. यज्ञास यज्ञाचा अधिकार आहे किंवा नाही ही शंकाच येत नाही. म्हणून ह्या अनुवाकाच्या पूर्वभागांत योग्याचे अवयव हे यज्ञाचीं अंगें व द्रव्यच आहेत असें सांगितलें आहे.

तस्यैवं विदुषो यज्ञस्याऽऽत्मा यज्ञ-

मानः, श्रद्धा पत्नी, शरीरमिधममु-
 रो वेदिलोमानि बर्हिः, वेदः शिखा,
 हृदयं यूपः, काम आज्यं, मन्युः पशु-
 स्तपोऽग्निर्दमः शमयिता दक्षिणा,
 वाग्घोता, प्राणः उद्गाता, चक्षुरध्वर्युर्म-
 नो ब्रह्मा, श्रोत्रमग्नीत्,

(याप्रमाणं असा ज्ञानवान् ज्ञालेला विद्वान् मनुष्य साक्षात् यज्ञच होय. त्याचा आयुष्यक्रम हें एक यज्ञसत्र आहे. यथे विद्वान् व यज्ञ यांचें रूपक केलेलें आहे). असा विद्वान् यज्ञ आहे; या यज्ञरूप विद्वानाचा आत्मा हाच यज्ञांतील यजमान होय; त्याची श्रद्धा ही यजमानपत्नी; त्याचें शरीर हेंच इंधन; अंगावरचे केस हे या यज्ञाचे बर्ही (सभोवतीं परिस्तीर्ण केलेले दर्भ); या विद्वानाची शेंडी हीच यज्ञांतील दर्भमुष्टी; हृदय हेंच यज्ञांतील पशु बांधण्याचा खांब; वासना हें तूप होय; क्रोध वगैरे दुष्ट मनोविकार हे यज्ञांतील पशु होत; या विद्वान् पुरुषाचें तप हेंच यज्ञाचा अग्नि; मनास शान्त करणारा मनोनिग्रह हा यांतील दक्षिणा; या पुरुषाची वाणी ही यज्ञांतील होता (मंत्र म्हणणारा ऋत्विज) होय; प्राण हा सामगायन करणारा ऋत्विज; डोळे हे या यज्ञाचे अध्वर्यु; मन हें ब्रह्मा होय; आणि कान हे अग्नीत् (अग्नीध्र नांवाचा ऋत्विज) होत.

तस्य—पूर्वोक्तसंन्यासिन, एवं विदुषः—पूर्वोक्तप्रकारेण ब्र-
 ह्मणो महत्त्वं साक्षात्कृतवतः, जीवन्मुक्तस्य संबन्धी यो यज्ञो-
 ऽस्ति, तस्ययज्ञस्यदेहेन्द्रियादिसाक्षी य आत्मा स एव
 यजमानसदृशः, तस्य स्वामित्वात् । या तु तदन्तःकरणे
 श्रद्धारूपा चित्तवृत्तिः सा पत्नी । यच्च शरीरं तदिधमम् ।

एवमुरआद्यवयवानां वेद्यादिरूपत्वोपचारो योजनीयः । य-
स्तु दमारुख्यः शमयिता-सर्वेन्द्रियोपशमकारी चित्तवृत्तिवि-
शेषः, तस्य दक्षिणारूपत्वमुन्नेयम् । वागादीनां होत्राद्यृत्ति-
ग्रूपत्वमुन्नेयम् ।

पूर्वी सांगितलेला संन्यासी व पूर्वोक्त प्रकारानें ब्रह्माच्या महत्वाचा
ज्यास साक्षात्कार झाला आहे असा जीवन्मुक्त विद्वान् पुरुष ह्यासंबंधी
जो यज्ञ त्या यज्ञांतील यजमान देहेन्द्रियास साक्षी असणारा आत्मा
हाच होय. कारण आत्मा हा (सर्व देहाचा) स्वामी आहे. ह्या यो-
ग्याच्या मनाची श्रद्धा नांवाची जी वृत्ति तीच (यज्ञांतील) यजमान-
पत्नी. त्याचें शरीर हेंच इंधन. याप्रमाणें ऊर वगैरे अवयवांचें वेदी
वगैरे यज्ञांगांशीं रूपकसाम्य आहे असें समजावें. सर्व इंद्रियांचा उप-
शम करणारी दम नांवाची ह्या विद्वान् मनुष्याच्या मनाची वृत्ति तीच
यज्ञाची दक्षिणा आहे असें समजून घ्यावें. ह्या पुरुषाचीं वाचा वगैरे
इंद्रियें हींच यज्ञांतील होता वगैरे ऋत्विज आहेत असें समजावें.

यावद्दधियंते सा दीक्षा यदश्रांति तद्धवि-
र्यत्पिवंति तदस्य सोमपानं यद्रमते त-
दुपसदो यत्संचरत्युपविशत्युत्तिष्ठते च
सप्रवर्ग्यो यन्मुखं तदाहवनीयो या
व्याहति राहूतिर्यदस्य विज्ञानं तज्जु-
होति यत्सायं प्रातरंति तत्समिधं य-
त्प्रातर्मध्यंदिनं सायं च तानिसर्वानानि ।

(या भागांत असल्या विद्वान् मनुष्याचे व्यवहार हेच जोतिष्टोमांतील अनेक
क्रिया आहेत असें सांगितलें आहे.)

जोंपर्यंत हा मनुष्य जिवंत असतो तोंपर्यंत (जोतिष्टोमाची) ह्याची दीक्षा असते. जें खातो तोच यज्ञाचा हविर्भाग; जें पितो तेंच त्याचें सोमपान; जी विश्रान्ति घेतो किंवा जो उपभोग घेतो तोच उपसद् नांवाचा विधि; हा इकडे तिकडे हिंडतो, बसतो, उठतो ह्या त्याच्या क्रिया ह्याच यज्ञाच्या आरंभीं करावयाचा प्रवर्ग्य विधि; ह्याचें तोंड हें आहवनीय नामक अग्नि; याचें बोलणें ही आहुति; याचे व्यवहार, काम, ज्ञान हे यज्ञांतील होम होत; सकाळसंध्याकाळ जेवतो ह्या आग्नीच्या समिधा; प्रातःकाळ, मध्यान्ह व सायंकाळ हे तीन काल यज्ञांतील त्रिकाळ करावयाचीं स्नानें होत.

अथास्यानुवाकस्य द्वितीयभागेन योगिव्यवहारस्य जोतिष्टोमावयवक्रियारूपत्वं दर्शयति.

यावन्तं कालं भोजनमकृत्वा ध्रियते-विदुषा धार्यते, सा धृतिर्दीक्षाख्यसंस्काररूपा । एवं भोजनादौ हविरादिरूपत्वमुन्नेयम् ।

ह्या अनुवाकाच्या दुसऱ्या भागांत योग्याचे व्यवहार आणि जोतिष्टोम यज्ञाचे अवयव व त्यासंबंधी क्रिया ह्यांची एकरूपता दाखविली आहे.

विद्वान् भोजन न करतां जेवढा वेळ राहतो, तेवढ्या वेळास धृति ह्मणतात. हीच धृति विद्वानाचा दीक्षारूपसंस्कार होय. ह्याप्रमाणें भोजनादि व्यवहार व यज्ञांतील हवि वैगेरे भाग ह्यांचें एकच रूप आहे असें समजावें. (भाषान्तरांत जोंपर्यंत जिवंत आहे असा ' यावद्ध्रियते ' याचा अर्थ केला आहे.)

ये अहोरात्रे ते दर्शपूर्णमासौ यैऽर्ध
मासाश्च मासांश्च ते चातुर्मास्यानि य

ऋत्तवस्ते पशुबन्धा ये संवत्सराश्च प- रिवत्सराश्च तेऽहर्गणाः सर्ववेदसं वा एतत्सत्रं यन्मरणं तदवभृथः

(ह्या अनुवाकाच्या या तिसऱ्या भागांत, विद्वान् योगी मनुष्याच्या आयु-
ष्यांतील जे काल ते यज्ञाचे भागच आहेत असें सांगितलें आहे.)

या विद्वानाचे रात्र व दिवस हे अमावास्या व पौर्णिमेस होणाऱ्या
इष्टींचे काल होत. याचे पंधरवडे व महिने हे यज्ञांतील चातुर्मास्य
(फाल्गुन, आषाढ व कार्तिक ह्या महिन्यांत, चारचर महिन्यांनीं हो-
णाऱ्या इष्टी), याचे ऋतु हेच पशुबन्ध नांवाचे यज्ञ; याचीं वर्षे हींच
अहर्गण समजावीं. (साठ संवत्सरांतील ओळींनीं पांच पांच संवत्सर
घेतले म्हणजे प्रत्येक पंचकडीला युग म्हणतात. या युगांत पांच वर्षे
येतात, त्या पांच वर्षांची अनुक्रमें संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनु-
वत्सर व इद्रवत्सर अशीं नांवे आहेत. ते हे संवत्सर व परिवत्सर)
(अहर्गण हा यज्ञांतील एक भागच आहे, ही इष्टि महिनाभर सुद्धां
चालू असते.) या पुरुषाचें आयुष्यरूपीं हें जें सत्र यांत सर्वस्वाची दक्ष-
णा दिलेली असते. याचें मरण हेंच यज्ञांतील अवभृथज्ञान.

अथास्यानुवाकस्य तृतीयभागेन जीवन्मुक्तस्य संबन्धि-
नां कालविशेषाणां नानाविधयागरूपत्वमाह.

संवत्सराश्चपरिवत्सराश्चेति चकाराभ्यामिदावत्सरानुव-
त्सरेद्वत्सराः समुच्चीयन्ते । प्रभवादिषु षष्टिसंवत्सरेष्वैकैकं
पंचकं युगशब्दाभिधेयं, तस्मिंश्च युगे पंचापि क्रमेण संवत्सर
परिवत्सरेदावत्सरानुवत्सरेद्वत्सरसंज्ञका दृष्टव्याः ।

अहर्गणा द्विरात्रत्रिरात्रादयः । सर्ववेदसं-सर्वस्वद-

क्षिणाकम् । अत्रैतच्छब्देन प्रकृताहोरात्रादिपरिवत्सरा-
न्तसर्वकालसमष्ट्युपलक्षितं योगिन आयुर्विवक्ष्यते । यदा-
युस्तत्सर्वस्वदक्षिणोपेतं सत्रमित्यर्थः ।

(ह्या अनुवाकाच्या तिसऱ्या भागांत जीवन्मुक्त अशा पुरुषाचे विशिष्ट काला-
वधि हे अनेक प्रकारचे यागच आहेत असें ह्मटलें आहे.)

‘ संवत्सराश्चपरिवत्सराश्च ’ ह्या वाक्यांत दोनदां चकार आला आहे त्यामुळें, संवत्सर व परिवत्सर यांच्याबरोबर ‘ इदावत्सर, अनुवत्सर व इद्वत्सर ’ ह्या नांवाच्या वर्षांचाही समुच्चयानें बोध केला जातो. प्रभव, विभव इत्यादि साठ संवत्सर आहेत त्यांतील संवत्सरांच्या प्रत्येक पंचकडीला युग असें नांव आहे. त्या प्रत्येक युगांत “ १ संवत्सर, २ परिवत्सर, ३ इदावत्सर, ४ अनुवत्सर व ५ इद्वत्सर ” अशा नांवांची पांच निरनिराळीं वर्षे असतात असें समजावें.

अहर्गण म्हणजे द्विरात्र त्रिरात्र, इत्यादि अभिहोत्रें होत. ‘ सर्ववेदसं’-
याचा अर्थ आपलें सर्वस्व हेंच ज्याच्यांतील दक्षिणा आहे असें सत्र
असा आहे. प्रकृत भागांत अहर्गणापासून परिवत्सरापर्यंत जे जे काल
सांगितले आहेत ते सर्व काल समष्टिरूपानें योग्याचें आयुष्यच आहेत,
असें ‘ एतत् ’ ह्या शब्दानें दर्शविलें आहे. असल्या योग्याचें जें आ-
युष्य तें एक सत्रच आहे व ह्या सत्रांत सर्वस्वाची दक्षिणा दिलेली
असते असा एकंदरींत अर्थ आहे.

एतद्वैजंरामर्यमग्निहोत्रं सत्रं य एवं
विद्वानुद्गयने प्रमीयते देवानामिव मं-
हिमानं गत्वाऽऽदित्यस्य सायुज्यं ग-
च्छत्यथ यो दक्षिणे प्रमीयते पितृणा-

मेव महिमानं गत्वा चन्द्रमसः सायु-
ज्यंगच्छत्येतौ वै सूर्याचन्द्रमसोर्म-
हिमानौ ब्राह्मणो विद्वानभिजयति त-
स्माद्ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति तस्मा-
द्ब्रह्मणो महिमानमित्युपनिषत् ।

वृद्धापकाल व मरण यांकडून शेवट होणारें विद्वानाचें हें आयुष्य-
क्रमरूपी अग्निहोत्र सत्र जो विद्वान् याप्रमाणें उदगयनांत संपवितो
(म्हणजे उदगयनांत जो मरतो) त्यास देवांचा महिमा प्राप्त होऊन
सूर्याशीं सायुज्यता मिळते. (सूर्यांत जातो.) जो विद्वान् पुरुष दक्षि-
णायनांत मरतो त्यास पितरांची महती मिळून चंद्राशीं सायुज्यता प्राप्त
होते. विद्वान् मनुष्य सूर्यचंद्राच्या ह्या महिम्यांस जिंकून घेतो व त्यां-
पासून त्यास ब्रह्माची (हिरण्यगर्भाची) महती प्राप्त होते. तेथून
त्यास साक्षात् ब्रह्म प्राप्त होतें. असें उपनिषदांत सांगितलें आहे.

टीप:— ' चन्द्रमसः सायुज्यसलोकतां प्राप्नोति ' असाही दुसरा पाठ आहे.

अस्यानुवाकस्य चतुर्थभागेन सर्वयज्ञात्मकं योगिन
उपासीनस्य क्रमपुक्तिलक्षणं फलमाह ।

जरामरणावधिकं यद्योगिचरितमास्ति तदेतद्वेदोक्ताग्नि-
होत्रादि संवत्सरमत्रान्तकर्मस्वरूपमित्येवं यः पुमान्विद्वानु-
पासीन उत्तरायणे म्रियते, स उपासको देवानामिंद्रादीनां
महिमानमैश्वर्यं प्राप्य तदृर्ध्वमादित्यस्य सायुज्यं-सहवा-
सं तादात्म्यं वा भावनातारतम्येन प्राप्नोति । अथ पूर्वोक्त

वैलक्षणेन य उपासको दक्षिणायने म्रियते स उपासकः पितृणामग्निष्वात्तादीनामैश्वर्यं प्राप्य चंद्रमसः सायुज्यं पूर्ववत्प्राप्नोति । य एवमेतौ सूर्याचंद्रमसोर्महिमानावनुभवन्ब्राह्मणः स तत्र सगुणब्रह्मरूपं हिरण्यगर्भं विद्वांस्तल्लोकवासिनामुपदेशिनामुपासीनोऽभिजयति हिरण्यगर्भसाक्षात्काररूपं प्राप्नोति । तस्मात्साक्षात्कारात्तल्लोकवासिदेहपातादूर्ध्वं हिरण्यगर्भलोकं गत्वा तत्र ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य महिमानमैश्वर्यं प्राप्नोति । तत्रोत्पन्नब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारस्तस्माज्ज्ञानाद् ब्रह्मलोकविनाशादूर्ध्वं सत्यज्ञानादिलक्षणस्य ब्रह्मणो महिमानं महत्त्वं च प्राप्नोति । इत्युपनिषदिति वाक्येन यथोक्तविद्यायास्तत्प्रतिपादकग्रन्थस्य चोपसंहारः क्रियते ।

ह्या अनुवाकाच्या चवथ्या भागांत सर्वयज्ञात्मक योग्यास क्रमानें मुक्ति देणारें असें फल सांगितलें आहे. जरा व मरण ह्यांनीं शेवट होणारें हें योग्याचें चरित अग्निहोत्रापासून सांवत्सरिक सत्रापर्यंत जी वेदांत कर्म सांगितलेलीं आहेत त्यांशीं हें एकरूप आहे. जो विद्वान् पुरुष उदगयनांत मरतो, तो इंद्रादि देवांच्या लोकांस जाऊन देवांचें ऐश्वर्य मिळवून त्यास सूर्याशीं योग्यतेप्रमाणें सरूपता किंवा सायुज्यता मुक्ति प्राप्त होते. वर सांगितलेल्या लक्षणांनीं जो उपासक दक्षिणायनांत मरतो, त्यास पितरांचें ऐश्वर्य मिळतें व चंद्राशीं सायुज्य प्राप्त होतें. चंद्रसूर्यांच्या महिम्याचा अनुभव घेऊन त्या लोकीं रहाणाऱ्या उपदेशकाच्या उपदेशानें ह्या विद्वानास सगुण ब्रह्माचें ज्ञान होतें ह्मणजे हिरण्यगर्भसाक्षात्कार होतो. हा साक्षात्कार झाल्यावर चंद्रसूर्यलोकीं मिळालेल्या देहाचा पात झाल्यानंतर हा विद्वान् हिरण्यगर्भाचे लोकास जातो, व त्यास हिरण्यगर्भाचें ऐश्वर्य प्राप्त होतें. तेथें त्यास तत्त्वज्ञानाचा साक्षात्कार

होतो व ह्या ज्ञानापासून ब्रह्मलोकाचा नाश झाल्यावर सत्य व ज्ञानरूपी जें ब्रह्म त्या ब्रह्माच्या महतीस तो विद्वान् जाऊन पोहोचतो. ब्रह्माचा माहिमा त्यास मिळतो. “ इत्युपनिषत् ” असें वाक्य सरतेशेवटीं आहे. विद्या व ती विद्या प्रतिपादन करणारा ग्रन्थ ह्या दोहोंचीही समाप्ति त्या वाक्यानें केली आहे.

**सहनाववतु । सहनौ भुनक्तु सहवी-
र्यं करवावहै । तेजस्विनावधीत मस्
मा विद्विषावहै ॥**

(अध्ययनाचे आरंभी व शेवटीं गुरुशिष्यांनीं मिळून ह्यणावयाचा हा मंत्र आहे. ह्या मंत्रांत परमेश्वराची प्रार्थना आहे).

परमेश्वर आह्मां दोघांचें रक्षण करो. आह्मां दोघांचें पालन करो. आह्मां दोघांस पराक्रम करूं द्यावा. आम्ही दोघांनीं शिकलेले विषय चकचकीत (तेजस्वी) असोत. आह्मां दोघांस एकमेकांचा द्वेष करूं देऊं नकोस.

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

THE FIRST SUPARNA.

May Brahma come to me; may the Sweet come to me; Brahma itself the Sweet, may (it) come to me. I am a youngster, oh! Soma, with respect to (among) your creatures. O destroyer of evil dreams! defeat miseries. Oh! Soma. This Life (these breaths) which is yours, I sacrifice (to your service).

Trisuparna should be given (taught) to Brahmans unsolicited. Those Brahmans who repeat Trisuparna, destroy the sins of Brahmahatya (omission of prayers), obtain Soma, and purify a row (of Brahmans) to the thousandth individual.

(This portion sings the greatness of Brahnavidya. I translate Brahmahatya not as the murder of a Brahman but as non-recital or omission of prayers. *vide* Introduction).

THE SECOND SUPARNA.

Brahma with the help of Intellect, the Sweet with the help of Intellect; Brahma itself the Sweet, (let it come to me) with the help of Intellect.

(a) Oh God, Creator! give us to-day a fructifying blessing. Remove that which contains evil dreamings.

(b) Remove all sins or evil. Oh! God, Creator, (and) yield to me what is blissful.

(c) For (me or one) seeking after truth or righteousness, may winds blow gently and the rivers flow fresh and smooth, may our crops be sweet.

(d) Sweet be it at night (and) sweet at dawn or day. Soft be the earthy dust, and propitious be our father, the sky.

(e) Sweetened be our herbs and fruit, sweet (propitious) the Sun; (and) sweet (milch) be our cows.

Note. These mantras occur in Rig. Veda and KrisnaYajurveda. For *a*, *b*, see Rig Asthaka 4, Adhya 4, Varga 26. Mandala v Sukta 83. For *c*, *d*, and *e* see Rig. A. 1, a 6, V. 18. Mandala 1 Sukta 91.

The same as in the first Mantra, except that for ब्रह्महत्या we have here भ्रूणहत्या. (the sin of the emission of semen).

THE THIRD SUPARNA.

Brahma has Yajna (in it). The Sweet possesses Yajna, Brahma which is the Sweet in itself, possesses Yajna.

Brahma is — Brahma among gods, — a critic (knower of right words) among the poets (wise men); — the Rishi of the vaidic brahmans. — the lion (buffalo) among wild beasts, — the hawk of birds (lit. of owls) — the cutting axe to the woods or an axe among lathal instruments, and the Soma (of sacrifices) who with a loud voice transcends the holy (all holy things). Rig. Man. IX Suk. 96. Yag. Kan. III. Pra. 4 An. 11.

The Sun sitting in the orbed rays, the wind in airy regions, the Hota priest at the sacrificial altar, an unexpected guest sitting in the house, he that sits among men, he that resides in pious and sacred places, he that sits in righteousness, he that pervades the space (sky), things born of water, things born of the earth or cow, things born of Truth, and things born of the mountains, — all this is (one) mighty Brahma — the Truth. Rig. Man. IV. Suk. 41. Yag. Kan. IV. Pra. 2. A. 1.

(As interpreted by the Bhashyakar) To thee Rik, to thee (is offered) this kindling stick (Samit). To thee flow streams of ghee like rivers, drinkable and pure owing to inmost heart (because they are offered with a profoundly-devoted heart). I offer the ghee streams (to gods). Yag. Kan. IV, Pra. 2. A. 9.

(As interpreted by Bhashyakars). The rich and refulgent god (Suparna) producing honey of salvation and sitting in this nest of human frame sits in the midst of these (ghee streams). Seven sin-purifying Rishis sit around him yielding food (swadha) and a stream of nectar. Yag. Kan. IV. Pra. 2. A. 9.

The meaning of this is like that of the one occurring in the first mantra except only that purification from वीर murder is spoken of here in place of ब्रह्महत्या, which means destruction of domestic fire.

ATMAYAJNA THE LAST ANUVAKA.

Of a person thus learned and wise (whose life is one sacrifice in itself) the soul is the sacrificer; his faith is the wife of this sacrificer; his person is the kindling fuel; his chest is the sacrificial altar and the hair, the Darbha grass spread around it; the tuft of hair on his head is the Veda or handful of Darbha; his heart, the sacrificial post (to which victims are tied); his desire is the ghee, and evil passions are the victim (to be burnt); his austerities (exercise of virtue) are the sacrificial fire; the pacifying self-control is the Dakshana gift of the sacrifice; his speech is the prayer-reciting priest (*Hotri*); his breathing sings the Soma psalms; his eye is *Adhvaryu* the active principal priest; his mind is *Brahma* the superintending and ever watchful priest, and his ear performs the duties of *Agnidhra*.

As long as he lives, so long continues the initiation or vow (दीक्षा) of the sacrifice. What he eats is the oblation. What he drinks is the Soma drink (of the sacrifice). His rest or enjoyment is the performance of उपसद्: (Drinking milk and sleeping on bare floor for

days together). His stirring about, sitting and standing are the performance of the introductory ceremony of प्रवर्च (pouring milk in a heated pot or boiled ghee). His knowledge or employment is the (daily) *homa* he performs: His morning and evening meals are the fuel put on the sacrificial fire: His mornings, noons and evenings are the three baths taken at these three times.

His days and nights are the full-moon and new-moon *ishtis* (fortnightly sacrifice). The fortnights and the months are the four-monthly sacrifices (commenced in Phalgun, Ashadh and Kartika): His seasons (six in number) are the *Pashubandhas* in the चङ्ग. His years are a series of sacrificial performances (अहर्गण). This (his life) is a full session of a sacrifice in which his all is a दक्षिणा gift. His death is the final bath (अवभृथ bath).

The learned man, who finishes thus, and when the sun is in the Northern hemisphere, this sacrificial session of a virtuous life limited only by old age and death, goes to the greatness of gods and becomes united with the Sun; and he who finishes it (dies) when the Sun is in the southern hemisphere, goes to the greatness of the menses and becomes united with the Moon. These greatnesses of the sun and the moon, a learned Brahman wins, and thence gets to the greatness of Brahma (Hiranyagarbha) whence to that of ParaBrahma (Truth). This is upanishad.